

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/1 2013, Sayfa: 121-134.
Xelqara Uyur Tetqiqati Jurnali, San: 1/1 2013, Sehipe: 121-134.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/1 2013, Page: 121-134

KA GARLI MAHMUD'UN GÜNÜMÜZ UYGUR MİLLİYETÇİLİĞİNE KATKISI

*Nebijan TURSUN**

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan yeni bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin milli kimlik oluşturma sürecinde Kağarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, El Farabi, Ahmet Yesevi, Ali İr Nevai gibi medeniyet kahramanları çok önemli ilham ve beslenme kaynağı olmuştur. Bunlardan Kağarlı Mahmud Uygur Türklerinin Uygur milli kimliği ve Uygur milliyetçiliğinin oluşturulması ve geliştirilmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bugün Kağarlı Mahmud'u Uygurların kültürel ve politik milliyetçiliğinden ayırmak mümkün değildir. Bu makalede Kağarlı Mahmud'un Uygur milliyetçiliğindeki yeri ve önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kağarlı, Uygur Kimliği, Uygur Milliyetçiliği, Doğu Türkistan, Orta Asya.

THE CONTRIBUTION OF MAHMUD KASHGARI TO THE CURRENT UYGHUR NATIONALISM

ABSTRACT

During the period when new independent Turkic states emerged after the collapse of the Soviet Union and created a national identity, civilization heroes such as Mahmud Kashgari, Yusuf Khass Hajib, El Farabi, Ahmet Yesevi and Ali İr Nevai served as important sources of inspiration. Among these, Mahmud Kashgari played an important role in the creation and development of Uyghur nationalism. Today, it is impossible to separate Kashgari from the cultural and political nationalism of the Uyghurs. In this paper, the place and importance of Kashgari in the Uyghur nationalism will be emphasized.

Keywords: Kashgari, Uyghur identity, Uyghur nationalism, Eastern Turkestan, Central Asia.

Giriş

11. yüzyılın büyük ansiklopedik âlimi, Türkoloji ilminin babası Kağarlı Mahmud bundan 1000 sene önce yaşamış olsa da, büyük eseri "Divanü Lugati't-Türk" aracılığıyla Türk halklarının insanlık medeniyet hazinesine silinmez katkılar sağlayan bir millet olarak kabul edilmesini de sağlamıştır. UNESCO'nun 2008 yılını "Kağarlı Mahmud Yılı" olarak belirlemesi bu zatın insanlık medeniyet tarihindeki büyük önemiyle onun en yüksekten kabul edilmesi sayılır. Bu durum sadece bin sene evvel yaşamış olan Kağarlı Mahmud'a değil, aynı zamanda onun evlatları olan bugünkü Türk halklarına da verilen bir uredir. Kağarlı Mahmud'un on asır önce Merkezi Asya'daki tüm Türk boylarını birleştirerek bir siyasi ve kültür birliğini gerçekleştirmeyi başaran, birleştirebilir kudretli devlet olan Karahanlıların ortak kültürü ve ortak milli değerlerini oluşturma için gösterdiği çabalar bugün de bu bölgedeki Türk halkları hem Türk cumhuriyetlerinin milliyetçilik ve vatanseverlik ruhunu güçlendiren manevi gıdaya, milli sembole dönüşümüdür. O zaman Kağarlı

* Dr., RFA (Özgür Asya Radyosu) – ABD. E-posta: nabijant@gmail.com.

Mahmud'un göbek kanının aktığı, naa'nın yattığı topraktaki Uygurlara Ka garlı Mahmud'tan ne tür miraslar kalmıştır? Ka garlı Mahmud 20. ve 21. yüzyıldaki siyasi, sosyo-ekonomik hem sosyo-kültürel muhitteki Uygurlara nasıl bir ruh bah etmiştir? A a da bu meseleler üzerinde kısaca durmak istiyorum.

1. Uygurların Ka garlı Mahmud Hakkındaki Bilgileri ve Ara tırmaları

Gerçi Ka garlı Mahmud Türk dünyasının bir parçası sayılan Ka gar'ın Opal kazasındaki Azı köyünde dünyaya gelmiş hem oraya defnedilmiş ise de, çe itli sebeplerle Ka garlı Mahmud'un evlatları ve hem erileri sayılan Uygurların bu zat hakkında tam bilgi sahibi olması, onu anlaması ve kendilerinin kültür tarihindeki büyük ahsiyet ve milli kültür ruhunun sembolü olarak kabul etmesi ancak 20. yüzyıla aittir. Tarih bilgilerine göre, Ka garlı Mahmud'un Ka gar Opal'daki türbesi yerli Uygurlar tarafından "Hazreti Mollam Mezarı" diye adlandırılarak yüzyıllardan beri yüceltilip ziyaret edilegelmiştir. "Hazreti mollam mezarı"nın eyhleri bu büyük alime olan derin hürmeti dolayısıyla ku aktan ku a a i lerini devam ettirmiş ve türbeyi korumu lardır. nsanlara "Hazreti mollam mezarı"na defnedilen bu zatın büyük alim, büyük bir insan olduğunu anlatmış, ki iler bin yıldan beri bu büyük zatı unutmadan, ona olan saygı ve sevgisini muhafaza etmelerinde hem de bu saygı ve sevginin gittikçe güçlenip günümüze kadar ulaşmasında önemli rol oynamış lardır. Elbette, yüzyılların geçmesiyle, bu türbeyi ziyaret eden avam halkın türbede yatan zatın büyük alim olduğunu bilse de, onun 11. yüzyıldaki ilk kudretli Türk devletlerinden biri sayılan Karahanlılar Sülalesi'nin prensi, ansiklopedik alimi ve dilbilgini Ka garlı Mahmud olduğunu tam olarak haberi olmadığını muhtemeldir. Ancak o dönemin bilim adamları ve ulemaları bu zatın kim olduğunu bildikleri için kendi yazdıkları kitapları ve iirlerini özel olarak "hazreti mollam mezarı"na vakfetmiş ler ve kendi eserlerinde Ka garlı Mahmud'a olan derin saygı ve sevgisini ifade etmiş lerdir. Mesela 19- yüzyılda yaşamış olan büyük Uygur airleri ve aydınlarından Muhemmed Sadık Ka gari (1725-1849), Abdurrahim Nizari (1767-1850), Turdu ahun Geribi (1802-1862) ve di erleri kendi eserlerinde "hazreti mollam"ın Ka garlı Mahmud olduğunu izah etmiş ler ve eserlerinde bu zata olan hürmetlerini ifade etmiş lerdir. Hatta 1836-1837. yılları arasında Muhemmd Sadık Ka gari "Mesnevi erifi" adlı kitabı kapama bir "hidayetname" yazarak "hazreti mollam mezarı"na vakfetmiştir. Muhemmed Sadık Ka gari vakıf senedine "Mesnevi erifi" adlı kitabı Ka gar'ın Opal denen yerindeki "Erik Bulak" yanına defnedilmiş hazreti mevlana, dinin güne i, kalem sahibi, Hüseyin o lu Mahmud Ka gari'nin türbesine vakfetti ini yazmış ve bu senede o dönemdeki Ka gar'ın ünlü ulemaları, airleri ve müdderislerinden Nazar Ahund, Abdurrahim Nizari, Noruzahund, Turdu ahund Geribi, Turdi eyh Ahund, Molla Gocılak ve Zeydin Kurulbe gibi ki iler kendi mühürlerini basmış lardır.¹ Bu belge Ka gar halkının 19. yüzyıldaki Mançur-Çin istilasına karşı yaptığı mücadelesi, 20. yüzyılın 30. yıllarındaki milli ba ımsızlık mücadelesi, ayrıca 1949 yılından sonra da Çin Halk Cumhuriyeti ve onun kültür devrimi gibi felaket yıllarını ba ından geçirmiş, 1980 yılına geldi inde, belgeyi muhafaza eden ünlü Ka gar uleması Mirhuseyin Qazı tarafından Ka garlı Mahmud'u ara tıran brahim Mutii, Mirsultan Osman gibi Uygur âlimlerinin ellerine teslim edilmiştir. Bu belge Ka garlı Mahmud'un kimliği, memleketi ve vefat ettiği yerin tespit edilmesinde önemli katkı sağlamıştır. Elbette, bu belgenin korunması sürecinde nice ki iler canlarını feda etmiş ve çile çekmiş lerdir.

Uygur Türklerinin 20. yüzyılda Ka garlı Mahmud'u tanımaları, ara tırmaları ve yaygın bir ekilde bilmeleri sürecini 1949 yılından önceki dönem, 1949 yılından sonraki dönem olmak üzere iki a amaya ayırmak mümkündür.

¹ brahim Muti, Mehmed Osman, "Qa eriyiñin Yurti, Hayati ve Qebrisi", (Ka garlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı), **Tarım**, S: 3, 1984.

Birinci dönemde, yani 20. yüzyılın ilk yarısında Do u Türkistan karma ık sosyo-politik ve sosyo-kültürel de i im süreci ya adı. 20. yüzyılın ba larında slam dünyası, ayrıca Türk dünyasında ba gösteren yeni kültür-e itim hareketi Do u Türkistan'a da ula tı. stanbul, Kazan gibi yerlerde e itim görmü Uygur, Türk ve Tatar aydınları Türk tarihi ile ilgili yayımlanmış eserleri sadece kendileri okumakla kalmamış, bunları Do u Türkistan'a da getirmeye ba ladılar.

12 Kasım 1933'te Ka gar'da Do u Türkistan slam Cumhuriyeti kurulunca, Atatürk önderli inde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nden sonraki ikinci ba ımsız Türk cumhuriyeti dünyaya geldi. Bu cumhuriyetin devlet bayra ını Türkiye Cumhuriyeti'nin ay yıldızlı al bayra ından örnek alması, rengini mavi olarak seçmesi tesadüf de ildi. Cumhuriyetin yönetim ve kültür-e itim tabakasını Türkiye, Mısır ve di er ülkelerde e itim görmü Ka gar aydınlarından Kutluk Hacı evki, emseddin Damolla, Mehmet Ali Tevfik, Ebul Hesen gibi bilinçli insanlar olu turmu lardı. Uygur bilim adamlarından Kutluk Hacı evki, emseddin Damolla, Sabit Damolla, Mehmet Ali Tevfik ve di erlerinin o dönemde Ka garlı Mahmud'un eserinden haberdar oldukları bilinmektedir. Onlar bu zatı Uygurlar arasında daha geni kitleye anlatmak için "Divanü Lugati't-Türk"ü Uygur Türkçesine tercüme etme i ine giri mi iseler de, onların öldürülmelerinden dolayı bu i gerçekte ememi tir.² Çünkü Do u Türkistan Cumhuriyeti üç ay gibi kısa süre içerisinde Do u Türkistan'ın büyük bir kısmına sahip olmu ise de, iç ve di sebeplerden dolayı yok edildi. Bunda Sovyetler Birli i'nin askeri ve siyasi stratejisi ve müdahalesi önemli rol oynadı.³ Çünkü Sovyetler Birli i Orta Asya'nın istikrarı için Türkçülük ve slam ideolojisi merkezli bir ba ımsız Türk devletinin ortaya çıkmasını istemiyordu. Moskova için Kafkas bölgesinde Türkiye Cumhuriyeti, Orta Asya'da Do u Türkistan'ın mevcut olması, böylece kendi kontrolü altında bulunan Türk bölgelerini ku atması çok tehlikeliydi. O dönemde Moskova Türkçülük fikir akımlarını iddetle bastırmakta olup, bir kısım Uygur, Kırgız, Özbek ve Türk milliyetçilerinin Ka gar'a toplanmalarını, bir devletin yönetimi etrafında organize olmalarını asla istemiyordu.

Birinci Do u Türkistan Cumhuriyeti döneminde devlet ba ımsız ve uzun süreli e itim faaliyetine, bilimsel ara tırmaları geli tirip genç nesilleri tarih bilimleri ile e itmeye, kısacası Ka garlı Mahmud hakkında ara tırmaya ve onun eserini Uygurlara tanıtmaya fırsat bulamadı.

12 Kasım 1944 yılında ikinci defa Do u Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. 1944 – 1949 yılları arasındaki Do u Türkistan Cumhuriyeti de "Divanü Lugati't-Türk"ün tercüme i ine önem vermi ti. Devlet ba kanı Ahmetcan Kasımı'nin do rudan giri miyle 1946 yılında Arapçayı iyi bilen smail Damolla eserin bir kısmını Uygurcaya tercüme etmi se de, tümünü tercüme etme ve yayımlama imkânı bulmamı tır.

O dönemde 1945 - 1949 yılları arasında Urumçi'de Mesud Sabri Baykzu, Muhemmed Emin Bu ra ve sa Yusuf Alptekin gibi Do u Türkistan milliyetçileri Türk tarihi ara tırmalarını ki iler arasında yaygınla tırıp onların milli kimli ini tanımaları için faaliyetlerde bulunmu lar, bu amaçlarını gerçekte tirmek için "Altay Ne riyatı", "Yusuf Has Hacib Kütüphanesi"ni kurmu hem "Altay Dergisi", "Erk Gazetesi" gibi gazete ve dergileri çıkarmı lardı. Onlar Tük tarihine ait Türkiye'de yayımlanmış çok sayıda kitabı, ayrıca Besim Atalay'ın tercüme etti i "Divanü Lugat't-

² Muhemmed min Qurbani, " air Qutluq Hacı evki", **Qe qer Edebiyatı**, S: 3, 1980, s. 71-72. Kutluk Hacı evki, Mehmet Ali Tevfik, Tursun Efendi ba ta olmak üzere Türkiye gibi ülkelerde e itim görmü Uygur aydınları 1937-1938. yılları arasında Sovyetler Birli i tarafından desteklenen eñ isey tarafından öldürülmü lerdir.

³ Do u Türkistan Cumhuriyeti'nin yıkılmasına sebep olan iç ve di etkelerle ilgili a ı daki eserlere bakınız: Abduqadir Hacı, "1933- Yilidin 1937- Yili içe Qe qer, Xoten, Aqsularda Bolup Ötken Veqeler" (1933 Yılından 1937 Yılına Kadar Ka gar, Hoten ve Aksu'da Vuku Bulan Olaylar), **incang Tarix Materyalleri**, S: 17, 1986, s. 1-114; D. Andrew ve W. Forbes. **Do u Turkistan Harp Beyleri**, Çev.: Enver Can, Do u Türkistan Vakfı Yayınları, stanbul, 1990, s. 113-284; Musa Türkistani, **Türkistan Pajjesi** (Türkistan Faciası), stanbul Ne ri, 2008; Muhemmed min Bu ra, **erqiy Türkistan Tarixi** (Do u Türkistan Tarihi), stanbul 1998, s. 399-470.

Türk”ün Türkçe tercümesini getirtmi lerdı.⁴ 20. yüzyıl ilim sahasında “Do u Türkistan Tarihi” adlı ilk tarih kitabını yazmı olan ünlü siyasetçi ve tarihçi Muhammed Emin Bu ra, “Ülke Tarihi” adlı kitabın yazarı Polat Kadir Turfani, “Asya’nın Kalbi: Do u Türkistan” adlı kitabın yazarı Abdulaziz Çingizhan gibi ki iler Ka garlı Mahmud, Yusuf Has Hacib’in ve onların eserlerinin Uygurlar arasında tanıtılması yönünde çok emek sarf etmi lerdı.

Uygurların Ka garlı Mahmud ve onun eseri hakkında bilgi sahibi olmaları ve ara tırma yapmalarının ikinci a ması 1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla ba lamı tır. Çin hükümeti Sovyetler Birli i’nin milli kimlik ve milli otonom sınırlarını ayırma politikasından örnek alarak 1950’li yıllarda Çin sınırları içerisindeki azınlıkların milli kimli ini ayırmak ve tespit etmek, özellikle incan Uygur Otonom Bölgesi diye adlandırılan Do u Türkistan’daki Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Özek gibi Türk halklarının kimli ini tespit etmek için bu milletlerin tarih, kültür, dil ve sosyal durumu vb.ler hakkında geni çaplı ara tırma yaptırdı. te o sırada çok sayıda Uygur eski el yazmaları toplandı ve Ahmet Ziyai gibi âlimler “Divanü Lugati’t-Türk”ü ça da Uygur Türkçesine tercüme etme ve ara tırma i lerıyla u ra mı iseler de, fazla geçmeden çe itli siyasi hareketlerden dolayı bu i e devam edememi , 70’li yılların sonuna kadar ilerleme sa lanamamı tır. 1978 yılından sonra, brahim Mutii, Mırsultan Osman, EminTursun, Ahmet Ziyai, Hacı Nurhacı gibi âlimler incan Sosyal Bilimler Akademisi bünyesinde “Divanü Lugati’t-Türk”ü tercüme etme i lerıyla u ra mı , 1980, 1983 ve 1984 yıllarında eseri üç cilt hâlinde yayımlamı lardı. Hemen ardından Abdurahim Ötkür gibi âlimler Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” adlı eserini ça da Uygurcaya nazım ekinde hazırlayarak yayımladılar.

“Divanü Lugati’t-Türk”ün ça da Uygur Türkçesiyle yayımlanmı olması Uygur, Çinli ve di er millet âlimlerinin “Divanü Lugati’t-Türk”, Ka garlı Mahmud ve Karahanlılar Devleti ile ilgili ara tırma yapma merakının uyanmasında önemli rol oynamı tır. Ondandır, Ka garlı Mahmud ve eseri Uygur bilim adamlarının mühim ara tırma konusu hâline gelmi tır. Ka garlı Mahmud ve eseri tarih, dilcilik, edebiyat bilimi, etimoloji, etnografya, felsefe bakımından ve di er çe itli sahalardan incelenmi , çok sayıda makale ve kitaplar yayımlanmı tır. 1950 yılından imdiye kadar Ka garlı Mahmud ve “Divanü Lugati’t-Türk” hakkında yazılmı olan makalelerin sayısı hakkında bir rakam vermek kolay de ildir. Ancak 2005 yılında Ka gar’da düzenlenmi Ka garlı Mahmud sempozyumunda 130 bildiri sunuldu u biliniyor. Tahminlere göre, u anda Ka garlı Mahmud hakkında yazılmı Uygurca makalelerin sayısı bir kaç yüze ula mı olmalıdır.

Ka garlı Mahmud ve onun “Divanü Lugati’t-Türk” adlı eseri hakkında monografik çalı malar da söz konusu olup, bu çalı malar Uygur klasik edebiyat tarihi, Uygur felsefe tarihi, Uygur tarihi ile ilgili projelerde yer almı tır.

Genellikle, Uygurlar arasında Ka garlı Mahmud ve onun “Divanü Lugati’t-Türk” adlı eseri üzerindeki ara tırma, tespit ve incelemeler yava yava ortaya çıkmı ve ilerlemi olup, Uygur âlimlerinin bu sahadaki ara tırmalarında Türkiye alimlerinden Zeki Velidi Togan, Besim Atalay, Re it Rahmeti Arat, Saadet Ça atay, Re at Genç, Bahaeddin Ögel vb.larının çalı maları, ayrıca Rus-Sovyet ve Avrupa alimlerinin konuyla ilgili çalı maları önemli rol oynamı tır.

2. Uygur Âlimlerinin Ka garlı Mahmud Hakkındaki De erlendirmeleri

Ka garlı Mahmud’un etnik köken bakımından hangi Türk boyuna ait oldu u sorusunun ilim sahasında çok önceden soruldu u bilinmektedir. Bu mesele hakkında Türkiye, Batı, eski Sovyetler Birli i, Çin, Japonya ve di er ülkelerdeki âlimler arasında farklı görü ler bulunmaktadır. Ka garlı Mahmud’un Karahanlılar devletinin hükümdar sülalesine mensup prens olmasından

⁴ Exmet Ziyai, **Exmet Ziyai Xatirilir** (Ahmet Ziyai Anıları), incan Tarix Materyalleri, S: 28, incan Xelq Ne riyati, Ürümqi, 1990, s. 177.

dolayı, bu soru Karahanlılar devletinin hangi Türk kabilesi tarafından kuruldu u, hangi Türk kabilesinin ya da uru unun bu devletin hükümdarlık merkezini olu turdu u meselesi ile ilgili olmu tur. Bu mesele netle meden, Ka garlı Mahmud'un kökeni hakkında herkesin hemfikir oldu u bir hüküm ortaya koymak mümkün de ildir. Ancak bunun kolay bir cevabı vardır ki, o da Ka garlı Mahmud'un eserinde Türk etnonimini en üste koyması, Türklerin birçok kabileden te ekkül etti ini göstermesidir.⁵ Ka garlı Mahmud'un nazarında o dönemde çe itli adlarla adlandırılan, Türkçe konu an kabilelerin ortak adı Türk olup, kendisi de bu halka mensup biridir. Ka garlı Mahmud'un o dönemde kendisinin hangi kabileden oldu unu vurgulamamı olması da tesadüfi de ildir. Bu onun ortak Türklük anlayı mın çok güçlü olmasıyla ilgili olmalıdır. Ancak 20. yüzyıla gelindi inde, Ka garlı Mahmud ve eserinin yeniden bilinmesiyle, tanınmasıyla, siyasi amaçlarla birbirlerinden ayrı dü ürülen, ayrı millet ve ayrı siyasi geli im yoluna sevk edilme sonucunda bugünkü gibi ayrı Türkçe konu an milletler olarak ortaya çıkan Uyghur, Kazak, Kırgız, Özbek, Azeri ve di erleri Ka garlı Mahmud'u ve eserini kendilerine mal etmeye çalı maktadırlar.

Bugün Uyghur, Kırgız ve Özbek gibi milletlerin hepsi Ka garlı Mahmud'u kendi âlimleri saymaktadır.⁶ Çe itli karde Türk boylarının âlimlerinin bu medeniyet temsilcilerini kapı maya, birbirlerini inkâra çalı maları eski Sovyetler Birli i'nin son yıllarında güçlenmi tir. Bu âlimler arasında birbirlerinin iddialarını kesin bir ekilde reddetme e ilimi ba göstermi ise de, pek fazla ba arılı olamamı ladır.

Bugün sadece Uyghur âlimleri ve aydınları Ka garlı Mahmud'u Uyghur milletine mensup saymaz, tüm Uyghur halkı da onu Uyghur ve kendilerinin atası sayar. Bununla birlikte, Uyghur âlimleri Ka garlı Mahmud'un Uyghur ve Orta Asya, ayrıca Türk boyları kültür tarihindeki anlı ortak temsilci oldu unu da kabul eder. Mesela Uyghur âlimlerinden Prof. Abdu ükür Muhammed Emin öyle de erlendirir:

“Ka garlı Mahmud Ka gar'daki eski ehir olan Opal'da dünyaya gelmi tir. Onun babası bir müddet Barshan'a hâkim olmu tur... Do u halklarının orta asırdaki kültür tarihinde, Uyghur halkının sevimli evladı, Türk halklarında kar ıla tırmalı dilcili in kurucusu, sözlük eklindeki kamus nitelikli eser Divanü Lugati't-Türk'ün yazarı...⁷”

Prof. Dr. Gayretcan Osman öyle de erlendirir:

“Ka garlı Mahmud orta asırda ya amı , Uyghur halkının büyük dilcisi, Türkologu, etnologu, dü ünürü, filozofu ve sosyal aktivistidir.⁸”

Kazakistanlı Uyghur âlimlerinden Dr. Savut Mollavudov ile Dr. Dil at Reyhanov öyle de erlendirir:

“Büyük ansiklopedik âlim ve air Ka garlı Mahmud'un üç ciltli Divanü Lugati't-Türk adlı kitabı sadece Uyghur halkının de il, tüm Türk halklarının kültürel hayatında büyük tarihi öneme sahip ilmi çalı madır.⁹”

⁵ Mehmud Qa eriy, **Türkiy Tillar Diwani** (Divanü Lugati't-Türk), Ürümqi, 1981.

⁶ Arienne Dwyer, “The Xinjiang Conflict; Uyghur Identity, Language Policy and Political Discourse”, **Political Studies** **15**, (2005), Washington: East-West Center, p. 73.

⁷ Abdu ükür Muhammedimin, **Uy ur Pelsepe Tarixi** (Uyghur Felsefe Tarihi), incañ Xelq Ne riyati, Ürümqi, 1998, s. 203.

⁸ Gayretcan Osman, **Uy ur Kilassik Edebiyati Qisqıçe Tarixi** (Uyghur Klassik Edebiyatının Kısaca Tarihi), Ürümqi, 1992, s. 272.

⁹ S. Mollawudof, D. Reyhanof, **Uy ur Edebiyati 9**, (Kazakistan'daki Uyghur Ortaokulları 9. Sınıf Ders Kitabı), Mektep, Almuta, 2005, s. 50.

Divanü Lugati't-Türk'ü 1980'li yıllarda ilk kez ça da Uygur Türkçesiyle yayımlayan bir grup Uygur âlimi eser için yazdı ı giri te Ka garlı Mahmud'un Uygur oldu unu, onun eserinin Uygur kültüründeki büyük aheser oldu unu ifade etmekle birlikte, onun aynı zamanda tüm Türk halklarına da mensup oldu unu kabul ederek "Ka garlı Mahmud kendi eserini 'Hakaniye dili' diye adlandırılan yazı dilinde tüm Türk halklarının dillerinden malzeme alıp düzenlemi ve ona 'Divanü Lugati't-Türk' diye isim vermi tir. Dolayısıyla Divanü Lugati't-Türk'ü Türkçe konu an tüm halklara ortak zenginlik sayarız.'"¹⁰ diye yazmış tır.

Uygurların Ka garlı Mahmud'u Uygur saymalarına sebep olan hususları bir kaç noktadan anlatmak mümkündür.

1) Etnik köken ile ilgili mesele. Bu mesele Ka garlı Mahmud'un hükümdar sülalesinden sayılan soykütü ü ve Karahanlılar devletini kuran merkezi kabilenin kimli i ile ilgili olup, Uygur tarihçileri, ayrıca brahim Mutii, Mirsulatn Osman, Emin Tursun, Hacı Nutrhacı, Turgun Almas, Davut ssiyev ve di erleri Karahanlılar devletinin Uygurlar tarafından kuruldu u görü ündedirler. Karahanlılar devletinin Uygurlar tarafından kurulan hâkimiyet oldu u görü ü Çinli âlimlerin büyük bir kısmı tarafından da kabul edilmi ve te vik edilmi tir. Uygur âlimlerinin fikrine göre, M.S. 840 yılında Mo olistan'daki Karabalgasun merkezli Uygur Ka anlı ı (744-848) yıkıldıktan sonra batıya göç eden do u Uygurlarının bir kolu Tarım vadisinin güney bölgeleri ve Pamir civarına gelmi ler ve orada Uygur kabileleri Karahanlılar devletini kurmu lardır. Tarım-Turfan vadisine gelen do u Uygurlarının bir ba ka kolu oradaki karde leriyle birlikte Turfan dikut devletini kurmu lardır.¹¹ Uluslararası ilim sahasında, Karahanlılar devleti tarihi ile ilgili ara tırmalarda bu devleti olu turan çekirdek kabilenin kimli i hakkında çe itli görü ler mevcuttur. Bu devletin Uygurlar tarafından kuruldu u hakkındaki görü ler daha çok Rus ve bir kısım Batı âlimleri tarafından ortaya konulmu tur. V. Grigoriyev, .Radlov, V. Barthold, X. Fren, Yu. Klaprot, I.A. Abel-Remuza, I Bretishneyder, Zh. T. Reno bu görü ün temsilcilerindendi.¹² Karahanlıların Uygur etnik grubuna mensup oldu unu destekleyen Rus tarihçilerinden etkilenen Uygur tarihçilerinin¹³ fikrine göre, Karahanlılar devleti Ka garı ba kent yapmı olup, bu devleti olu turan Ya ma, Çigil, Karluk, Basmil gibi kabileler Uygur kabilelerindendir.¹⁴ Uygur ve Türk tarihi üzerinde ara tırma yapan Çinli tarihçilerin büyük ço unlu u, mesele Wang zhilay, Wei Liangtao, Liu Zhixiao, Lin Gan, Chén Sulo ve di erleri Karahanlılar devletinin batıya göç eden Uygur kabileleri tarafından kuruldu unu kanıtlamı lardır. Onlar Karahanlılar devletini Uygurların devleti diye bakarlar.¹⁵ Bu durum Uygur tarihçilerinin Karahanlılar devletinin Uygurlar tarafından kuruldu u hakkındaki görü ünün güçlenmesine sebep olmu tur.

¹⁰ **Türkiy Tillar Divanı, Giri** , incang Xelq Ne riyati, Ürümçi, 1981, s. 48.

¹¹ Turgun Almas, **Uy urlar**, Ürümçi, 1989. Bu kitabın Almuta baskısı, 1992, 1. Cilt, s. 186; Enver Baytur, **incañdiki Milletlerniñ Qisqıçe Tarixi** (incang'daki Milletlerin Kısaca Tarihi), Milletler Ne riyati, Pekin, 1991, s. 687-689.

¹² **Kratkaya istoriya Uygurov** (Uy urlarniñ Qisqıçe Tarixi), C: 164, Almaata, 1991; Nabijan Tursun, **Voprosy Politicheskoy istorii Uygurov v Kitajskoj Istoriograofii** (Xitay Tarix unasliqida Uy urlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), C. 129, Moskva, 1998.

¹³ Nabijan Tursun, **Voprosy Politicheskoy istorii Uygurov V Kitajskoj Istoriograofii**, (Xitay Tarix unasliqida Uy urlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), C.129, Moskva, 1998.

¹⁴ Tur un Almas, **Uygury (Uy urlar) Hemit Hemrayev'in Rusça Tercümesi**, Izdatelskij dom"Mir", Almaty, 2005, s. 247-248; S. Mollawudof ve D. Reyhanof, **Uy ur Edebiyati**, Mektep Ne iriyati, Almuta, 2005, s. 51; Gegel Isxakov, **Issledovaniya Po Uygurovedeniyu** (Uy ur unasliq Tetqiqati), Nash Mir, 2005, s. 84-86.

¹⁵ Nabijan Tursun, **Voprosy Politicheskoy Istori Uygurov v Kitajskoj Istoriografii** (Çin Tarix unasliqida Uy urlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), Moskva, 1998, 13-131-bet; Liu Zhixiao, **Uy ur Tarixi** (Uygur tarihi), Pekin, C: 1, 1988, s. 284-285; Lin Gan, **Tujue shi** (Türk Tarihi) , Huhoto, 1989, s. 200; Jiang Yingliang, **Junggo Minzu Shi** (Çin'deki Milletlerin Tarihi), Pekin, 1990, s. 467; Wei Liangtao, Halahen Wangchao Shigao (Karahanlılar Tarihi Materyalleri), Urumçi, 1986, s. 145.

2) Kaşgarlı Mahmud'un Memleketi Meselesi

Kaşgarlı Mahmud'un memleketi hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Orta Asya'daki Kırgız, Kazak ve diğerlerinin âlimleri Kaşgarlı Mahmud'un Issık Köl civarındaki Barshan'da doğduğunu ileri sürmüşlerdir. Uygur âlimlerinden İbrahim Muti ve Mirsultan Osman Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk adlı eserindeki haberlere hem de halk arasındaki rivayetler ve 19. yüzyıldaki Muhammed Sadık Kaşgari'nin vakıf senedi belgesine dayanarak Kaşgarlı Mahmud'un bugünkü Kaşgar şehrinin yanındaki Opal kasabasının Azig köyünde doğduğunu hem de kendi yurdu saydığı bu köyde defnedildiğini, eskiden beri yerli halkın ziyaret edegeldiği o 'hazreti mollam mezarı'nın Kaşgarlı Mahmud'un türbesi olduğunu tespit etmişlerdir. Çin hükümeti de bunu resmileştirmiştir.¹⁶ Uygur âlimlerinin nazarında, Kaşgarlı Mahmud'un o dönemde kendi adı olan Mahmud'a Kaşgar şehri adını mahlas olarak kullanması, çağdaşlarının da onu öyle adlandırması, onun bu coğrafyaya ait olduğunu gösterir. Kaşgarlı Mahmud denen isim, Kaşgarlı, yani bugünkü Kaşgarlı demektir.¹⁷

3) Bugünkü Etnik Kimlikle İlgili Mesele

Bugünkü Doğu Türkistan'daki, yani Çin'e bağlı İncan Uygur Otonom bölgesindeki hâkim unsur olan Uygur Türklerinin genel nüfusunun tahminen yüzde 30'u Kaşgar ilindedir. Kaşgar ve civarındaki çiftçilik yapılan yerler Uygurların çok yoğun yerleştiği yerlerdir. Dolayısıyla Kaşgar demek Uygurların vatanı demektir. Bu bölgedeki Uygurların tarihte yüzyıllar boyunca kendilerine Uygur demekten daha ziyade Kaşgarlı ya da Müslüman demeleri, Uygur etnik adının 20. yüzyılın başlarından itibaren resmi kabul edilip yaygın şekilde milli kimlik olarak bilinmesi hem de tüm halkın bunu benimsemesi bir yana, gerek Uygur tarihçileri ve aydınları, gerekse sıradan vatandaşın nazarında, burası eskiden beri Uygurların ana vatanı olarak görülmüştür. O hâlde Kaşgarlı Mahmud Uygurdur.

4) Dil Meselesi

Uygur dilbilginlerinin Kaşgarlı Mahmud'u Uygur demelerindeki diğer bir sebep de Kaşgarlı Mahmud'un vurguladığı Hakaniye dili meselesi olup, Uygur âlimlerinin nazarında Hakaniye dili, Turfan devletinde kullanılan Uygurca ile aynı dildir. Yusuf Has Hacib'in kullandığı "Kutadgu Bilig"nin dili de aynı Uygurcadır.¹⁸ Kaşgarlı Mahmud'un "Hakaniye dili" dediği eski Uygurcadır. Bu yazı dilinin olumunda Kaşgar'da yaygın olan ahalinin diyalekti temel teşkil etmiştir. Eski Kaşgar şehri Karahanlılar devletinin başkenti olduğundan Karahanlılar dönemindeki dil bir grup Uygur kabileleri (Yama, Karluk, Argu, Basmil, Kencek)nin şiveleri temelinde teşkil etmiştir.¹⁹

3. Kaşgarlı Mahmud ve Bugünkü Uygurların Milliyetçiliği

Her halkın kendi geçmişi içindeki anlamlı medeniyet temsilcilerinden gururlanması, onları milli kültürün sembolü yapması ve gelecek kuşakların milli ruhunu eğitme ve geliştirmede kılavuz yapması gayet doğaldır.

18. yüzyılda Doğu Türkistan Mançu-Çin imparatorluğu'nun egalleneceğinden sonra 1865 yılında Yakupbe yönetimindeki Yedi Şehir (Yette Şehir) Devleti kurulup 1878 yılında yıkılana

¹⁶ İbrahim Muti ve Mirsultan Osman, *age*, *Tarim*, S: 3, 1984.

¹⁷ Abdureup Polat, *Qaşgari unasliq Heqqide On kki Soal-Jawab* (Kaşgarlı Mahmud Bilimi Hakkında On iki Soru Cevap), www.kashghari.com

¹⁸ İmin Tursun, "Qutatqu Bilikniñ Tili" (Kutadgu Bilig'in Dili), *Bulak Dergisi*; Mirsultan Osman, Xemit Tömür ve Amine appar, "Qutatqu Bilikte padilengen Edebiy Til To'risida" (Kutadgu Bilig'de ifade Edilen Edebi Dil Üzerine), *İncan İctimaiy Penler Tetqiqati* (İncan Sosyal Bilimler Araştırmaları), S: 2-3, 1995.

¹⁹ S. Mollawudof, D. Reyhanof, *Uygur Edebiyatı*, 9, Mektep Neşriyatı, Almuta. 2005, s. 51.

kadar olan zaman zarfında Uyghur Türkleri kendi milli bağımsızlığını elde etmek ve milli kültürünü korumak için hiç durmadan mücadele ettiler. Türk kültürünün eski ocaklarından sayılan Doğu Türkistan'ın Tarım-Turfan ve Ali vahalarında yaşayan Uygurlar kendi kültürlerini korumanın çeşitli yöntemlerinden istifade etmişlerdir. Toplumun bilinçli tabakası sayılan ünlü aydınlar ve bilim adamları halkın milli bilincini güçlendirmek ve milli kimliğini korumak için kendi memleketlerinde yetmiş büyük tarihî şahsiyetleri övmek, onların faaliyetlerini genç kuşaklara miras bırakma amacıyla tarih yazarlığına büyük önem vermişlerdir. Karahanlılar Devleti (9. yy. 1212), Yarkent Hanlığı (1514-1678), Hocalar Dönemi (1679-1759) ve Yakupbey Bedevlet Dönemi (1865-1878)'ne ait çok sayıda tarihi hatıralar yazılmıştır.²⁰ 19. yüzyılda yaşamış meşhur alim Muhammed Sadık Kaşgarî ise bunlardan biri olup, onun özel olarak yazdığı kitabı Kaşgarlı Mahmud'un türbesine özel belgeyle vakfetmesi ve bu belgenin dönemin bir kaç aydını tarafından imzalanmış olması tesadüfî değildir. Onların amacı bu türbede yatan insanı halkına tanıtmak ve sonraki kuşaklara hatırlatmak olsa gerektir.

20. yüzyılın başlarında İslam dünyası, ayrıca Türk dünyasında baş gösteren yeni kültür-estetik hareketi Doğu Türkistan'a da ulaştı. İstanbul, Kazan gibi yerlerde estetik gören Uygur, Türk ve Tatar aydınları sonraki yüzyıllarda cehalette kalan Doğu Türkistan'ı yeni estetik ışığıyla aydınlattı. İstanbullu estetikçi Ahmet Kemal ve İstanbul'da estetik gören Doğu Türkistanlı Mesud Sabrı Baykuzu (1887b-1952), Tursun Efendi (1896-1937) hem de Almanya, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerde ziyarette bulunan Musabay kardeşler, Maksut Muhiti (1885-1933), Kutluk Hacı Evki (1876-1937), Abdulhaluk Uygur (1901-1933), Sabit Damolla (1883-1941) ve diğer yüzlerce estetikçi, milliyetçi bilim adamları, tüccarlar çağdaş okullar açarak Doğu Türkistan'da estetik hareketi başlatıp Uygurların milli kimlik, milli ruh ve milli uyanışını erttiler ve güçlendirdiler.²¹

te bu Uygur milliyetçileri milletin tarihi ve milli kültür geleneğini halka anlatmadan, halkın anlamlı geçmişi için gurur duymasını sağlamadan halkın milli bilincini oluşturmamanın mümkün olmadığını idrak ettiklerinden Türkiye, Tataristan ve diğer ülkelerde yayımlanmış Türk tarihi ile ilgili kitapları Doğu Türkistan'a getirdiler.²² 1930'lu yıllarda Türkiye, Mısır ve diğer ülkelerde estetik görmüş olan Kaşgar'ın ünlü aydınlarından Kutluk Hacı Evki, emsalleri Damolla, Mehmet Ali Tefvik gibi kişiler o dönemin önemli temsilcileri olup, bunlar yayıncılık ve estetik yoluyla Uygurları milliyetçilik uyanışına getirdiler. O dönemdeki aydınlanma ve uyanış hareketleri 1931-1934. yılları arasında tüm Doğu Türkistan çapında meydana gelen milli kurtuluş ihtilalına ve bu ihtilaller sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nden sonraki Türk dünyasındaki 2. bağımsız Türk cumhuriyeti Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına vesile oldu. Bu süreçte pek çok bilim adamı önemli roller üstlenmiş, estetik, ne riyaççılık ve basın yayını faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Tarih estetiki, milli kimlik ve milli ruh cumhuriyet dönemindeki estetik faaliyetlerinin de önemli konusu olmuş, Türk tarihindeki meşhur saltanatlı kânlardan Ögüz, Atilla, Cengizhan, Sultan Satuk, ayrıca Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib'i ulemalar halk estetikinde sembol isimlere dönüştürmüştür.

12 Kasım 1944'te Kulca'da kurulup 1949 yılında son bulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti de vatanseverlik ve milliyetçilik fikirlerine ehemmiyet vermiş, tarih estetiki milli ruhu yükseltmenin aracı kılınmış oldu. cumhuriyet hükümetince yayınlanmış gazete ve dergilerde Uygurların geçmişi siyasi ve kültür tarihi, meşhur âlimleri ile ilgili makaleler basılıyordu. Ahmetcan Kasımî'nin önerisiyle Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lugatî't-Türk" adlı eserinin tercüme faaliyetlerinin tertip edilmesi, ayrıca Urumçi'de Mesud Sabrı Baykuzu, İsmail Yusuf Alptekin ve

²⁰ Muginov, **Asiya Muzyidiki Uyğurçe Qol Yazmalar** (Asya Müzesindeki Uyğurca El Yazmaları), Leningrad.

²¹ Nabijan Tursun, "The Formation of Uyghur Nationalism and Uyghur Identity", **Unpublished Paper for East-West Center**, Washington, 2004.

²² Jams Milliward ve Nabijan Tursun, "Political History and Strategies of Control, 1884-1978", **Xinjiang: China's Muslim Borderland**, . (2004), p. 84-90.

Muhammed Emin Bu ra gibi milliyetçi liderlerin “Yusuf Has Hacib Kütüphanesi”ni kurmaları, dernekleri organize ederek tarihe ilgili bilimsel faaliyetleri yaygınla tirmaları tesadüffî olay de ildir. Ancak, basın yayının yaygınla mamı olması, halkın kültür seviyesinin hâlâ dü ük olması, ara tırmacı ve aydınların az olmaları ve siyasi engeller sebebiyle Ka garlı Mahmud ve “Divanü Lugati't-Türk” dahil kültür ve siyasi tarih bilimleri Uygurlar arasında yaygınla ma ve geli me fırsatı bulamadı. Kısacası, Ka garlı Mahmud sembolü etrafındaki medeniyet temsilcilerinin 20. yüzyılın ba larında Uygurlar arasında milliyetçili in, milli ruh, milli kimlik ve siyasi kimli in olu masında belirli derecede rol oynadıklarını söylemek mümkündür.

Ama, Ka garlı Mahmud'un Uygur milli ruhunu geni çapta ve yaygın biçimde etkilemesi 20. yüzyılın 80'lı yıllarında “Divanü Lugati't-Türk” adlı eserinin üç cilt ekinde ça da Uygur Türkçesiyle yayımlanması, bununla birlikte Ka garlı Mahmud üzerindeki ara tırmaların yo unla masıyla olmu tur. Çünkü bu eserin yayımlanması Uygur kültür tarihindeki büyük olay olup, uzun müddet kendi tarihinden habersiz kalmı olan Uygurların kendi milli kimli inin farkına varmalarını, anlı geçmi inden gurur duymalarını, kendilerinin anlı tarih yaratmı bir millet oldu unu idrak etmelerini, kendi devrine ve gelece ine umutla bakmalarını sa layan milli ruh, siyasi, içtimai ve kültür bilinci bah etmi tir. unu vurgulamak gerekir ki, 1980'li yıllara kadar Uygur Özerk Bölgesi'nde henüz Uygur tarihiyle ilgili bir kitap yok idi.

Uygur âlimlerinin Uygur ve Türk tarihi, Ka garlı Mahmud, Yusuf Has Hacib ve di er medeniyet temsilcileriyle ilgili makaleleri ancak 1970'li yılların sonlarından itibaren görülmeye ba lamı tır. Halk o zamana kadar Çin'in “Kültür devrimi” adlı siyasi hareketi dolayısıyla kendi geçmi ini, kendi milli kimli ini, nereden geldiklerini bilmeyecek derecede cahil bırakılmı tı. Çünkü o dönemde Uygur gibi Türk halklarının etnik, siyasi ve kültür tarihi hakkında bilgi sahibi Uygur âlimleri, aydınları siyasi hareketin kurbanı olmu , sürgün edilmi , hapsedilmi ve peri an edilmi ti, Uygur tarihi, kültürü, edebiyatı ve di er sahalara ait kitaplar, eski el yazmaları yakılmı , milli kültür büyük bir tahribata u ratılmı tı. Ka garlı Mahmud'un “Divanü Lugati't-Türk” adlı eserinin gün yüzüne çıkması, “Bulak”, “ incan Üniversitesi İmi Dergisi”, “Ka gar Pedagoji İmi Dergisi”, “ incan Sosyal Bilimleri Dergisi”, “Ka gar Edebiyatı Dergisi” ve di er bilimsel ve edebi dergilerin ardı ardına yayınlanması, bu dergilerde Hun, Göktürk, Uygurlarla ilgili ve bu eski kabilelerin kurdukları devletlerle ilgili, ayrıca Karahanlılar devleti (9.yy. – 1212), Turfan Uygur dikut devleti (866 – 1369) dönemiyle ilgili, bunlarla birlikte Ka garlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Ahmet Yükeki, Ali ir Nevaii, Lütfi, Atai, Neveti, Zelili gibi orta ça ve yakın ça klasikleri ve onların eserleriyle ilgili, ayrıca edebiyat tarihi ile ilgili makaleler ve kitapların ardı ardına yayımlanması Uygurlarda milli uyanı dönemini meydana getirdi.

Ka garlı Mahmud ile Yusuf Has Hacib bilimsel ara tırma alanını a arak ki ilerin gündelik sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatında yer aldılar. Ka garlı Mahmud'a ithaf edilen yüzlerce iir ve arkılar ortaya çıktı. Kaç ailenin çocuklarına Mahmud adını verdiklerini hesap etmek zordur. Ka garlı Mahmud'un mezarını ziyaret etmek ki ilerin büyük arzularından biri hâline geldi. Kısacası Ka gar'a gelen her ki i önce Ka garlı Mahmud'un mezarını ziyaret etmeden ayrılması imkansız hâle geldi. Ka garlı Mahmud Uygurların iftihar ve gururudur. 1981 yılında Nur Muhammed Erki isimli Ka garlı airin “Gurur duy dünyada Mahmud vatani” adlı iiri yayımlanır yayımlanmaz hemen bestelenerek halk arasında 20 yıldan beri ünlü arki olarak söylenmektedir. Bu arki Uygurları kendi vatanından, kendi yurtlarından, kendi milletinden gurur duymaya, kendilerinden gurur duymaya ça ırmaktadır.

Gurur duy dünyada Mahmud Vatani,

Kimin varmı öyle büyük alimi

...

Ka garlı Mahmud yazarların kaleminde ve ressamların fırçasında da yer almı tır. Uygur yazarı Perhat Cilan 1994 yılında “Ka garlı Mahmud” adlı tarihi romanını yayımladı. 1995 yılında Urumçi’de çıkmakta olan “Tanrıda ı Dergisi” tarafından düzenlenen sohbet toplantısında brahim Mutii, erefettin Ömer gibi ünlü âlimler bu romana büyük de er biçmi lerdir.

Ünlü ressam, Prof. Gazi Emet Ka galı Mahmud’un tablosunu iki kez yapmı olup, onun yaptı ı tablo çerçevelere alınarak Uygurların evlerinde, bazı sivil, e itim ve özel kurumlarda asıldı. Onun heykeli ise ça da Uygur heykel sanatının bir ba arısı olarak de erlendirildi.

Ka garlı Mahmud’un adını e itim kurumlarına, bahçe veya kültür merkezlerine ya da cadde ve sokaklara vererek sonsuzla tırmak Uygur aydınlarının büyük arzusu ise de, imdiye kadar gerçekleşmemi idi. Son on yılda Çin’deki piyasa ekonomisinin geli mesiyle Ka garlı Mahmud’un adının ticari markaya dönü türüldü ü bilinmektedir.

Ka garlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib Sovyetler Birli i döneminde Kazakistan’daki Uygur okullarının dersliklerinde yer almı lardı. 1980’li yıllarda Do u Türkistan’daki orta okulların edebiyat dersliklerinde de milli konular yansıtılmı , eski Türk ve Uygur yazıtlarına,, Karahanlılar dönemindeki Ka garlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib hem de sonraki yüzyıllardaki medeniyet temsilcilerine sistemli bir ekilde yer verilmi tır. Bu durum genç ku akların kendi kültür tarihi hakkında ilk olarak etraflı bir ekilde bilgi sahibi olmalarını, ayrıca kendi milli kimlik ve kültüründen gurur duymalarını sa ladı. Sonraki dönemlerde ise edebiyat dersliklerindeki bu konular sınırlandırılmı tır.

Birle mi Milletler’in 2008 yılını “Ka garlı Mahmud Yılı” olarak ilan etmesi ve bu münasebetle Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi ülkelerde sempozyumların düzenlenmesi ve Ka garlı Mahmud’a ithaf edilen özel kitapların yayımlanması Uygur Türkleri için tekrar büyük bir ilham kayna ı, büyük bir milli gurur kayna ı oldu. Çünkü Uygurların nazarında Birle mi Milletler’in 2008 yılını “Ka garlı Mahmud Yılı” olarak ilan etmesi Uygurların anlı kültür tarihine hem de milli mevcudiyetine verilmi yüksek de er idi. O sırada Uygur aydınları “Ka galı Mahmud Yılı”nı Çin hükümetinin de kutlamasını talep etmi , “Diyarım”, “Selkin”, “ ebnem” gibi onlarca Uygur Genel A sayfasında çe itli fikir ve görü leri ortaya atmı lardı. Pekin, Urumçi, Ka gar ve di er ehirlerde üniversite ö rencileri kendileri organize ederek “Ka garlı Mahmud Yılı” kutlamak üzere sempozyum, iir okuma ve söyleyi gibi çe itli ekildeki bilimsel ve kültürel faaliyetleri tertip ettiler.

2008 yılı Uygur Genel A sayfalarında Ka garlı Mahmud, Yusuf Has Hacib gibi örnekler ve onların ya adıkları döneme ait çe itli konulardaki bilimsel ve popüler makalelerin en çok yayımlandı ı bir yıl oldu. Ka garlı Mahmud ile ilgili bu çalı maların bazıları Türkiye Türkçesine aktarılmı , Rusçaya ve di er dillere tercüme edilmi ya da yazarlar tarafından do rudan yazılmı tır.

unu da vurgulamak gerekir ki, son 5-6 yıl içerisinde internet ileti iminin geli mesi, çe itli kontrol ve engellere ra men, Uygur Türkleri arasında internetin yaygınla ması, websayfalarının ortaya çıkması ve belirli derecede geli mesine vesile oldu. Kısa zaman zarfından pek çok Genel A sayfası kuruldu. Bunların içerisinde Diyarım, Selkin, ebnem, Orhun Genel A sayfası en mükemmel ve profesyonelli i yüksek ünlü Genel A sayfalarıdır. Orhun Genel A sayfası tarihe mahsus Genel A sayfası olup Uygur, Türk, Orta Asya tarihiyle ilgili en zengin bilimsel kaynak, basın-yayın ve kütüphane olma rolünü oynadı. Bu Genel A sayfalarında Ka garlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib’in etnik mensubiyeti meselesi üzerinde uzun tartı malar ya anmı , bu tartı malar Uygur, Kazak, Kırgız ve di er halkların aydınları, ö rencileri i tirak etmi lerdir. Hükümet Genel A sayfalarında ve basında asla görülmeyen bu tür tartı malar pek çok gencin ortak tarih, ortak etnik köken ve etnik geli me ile ilgili, ayrıca kültürle ilgili anlayı ve dü üncelerinin artmasında önemli rol oynadı. Orhun Genel A sayfasından ba ka yine yukarıda anılan ve anılmayan Genel A

● Kaşgarlı Mahmud'un Günümüz Uygur Milliyetçiliğine Katkısı

sayfalarının hepsinde “tarih”, “tarihteki mehur ahıslar” özel sayfaları olup, bu sayfalar okuyuculara Türk, Uygur ve Orta Asya tarihi ile ilgili bol bilgiler temin etti.

Kaşgarlı Mahmud’ün Genel A sayfalarının hemen hemen hepsinde bu sayfaya yerleştirilmiştir. Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib Uygurların manevi kültüründe, bilim ve eğitiminde, ayrıca temel sloganı eğitim olan milliyetçilik faaliyetlerinde sembol ve kılavuz olarak tayin edilmiştir.

Ancak, Uygurlar UNESCO tarafından ilan edilen “Kaşgarlı Mahmud Yılı”nın gururunu ya arken, 5 Temmuz 2009’da Urumçi’de 20. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan tarihindeki en büyük olayın, yani “Urumçi vakası”nın meydana gelmesiyle Kaşgarlı Mahmud’un vatani Doğu Türkistan, yani Çince Xinjiang diye adlandırılan bu bölge ve bu bölgede yaşayan Uygurlar dünya tarafından daha yaygın biçimde bilindi.

5 Temmuz’da meydana gelen o gösteriyi “Kaşgarlı Mahmud Yılı”ndan ve Kaşgarlı Mahmud’dan gurur duyan hem de kendi anlamlı tarihine özlem duyan, aynı zamanda bugünkü mevcut durumuna üzülen gençler yapmış olup, bunda Genel A sayfalarının rolü büyük olmuştur. 5 Temmuz olayı pek çok Uygur gencinin ölümü ve hapse atılmasıyla son buldu. Kaşgarlı Mahmud gururu ve fikirlerine minber olan Orhun, Diyarım, İbnem ve Selkin gibi Genel A sayfalarının sahipleri uzun müddetli hapis cezalarına mahkûm edildiler. Ayrıca bu Genel A sayfaları kapatılıp Uygur tarihine karıştırıldı.

SONUÇ

Kaşgarlı Mahmud sadece döneminin ansiklopedik âlimi değil, aynı zamanda büyük milliyetçisi idi. Türk dünyasının en eski kültür kaynakları, ayrıca Türk kültür coğrafyasının ayrılmaz parçası olan Kaşgar’da doğmuş ve ömrünün büyük bir kısmını orada yaşamış hem oraya defnedilmiştir. Uygur-Türk devleti olan Karahanlılar devletinin prensi Kaşgarlı Mahmud eserinde o dönemdeki Türk kavimlerinin dili, örf adetleri, türkçeleri hem Türk kabilelerinin yerle meleri ve baskın etnik durumları ile ilgili kıymetli bilgileri toplamak, araştırmak hem bu bilgileri kendi döneminin okuyucularına iletmek suretiyle Avrasya’nın yayla ve tarımsal bölgelerine dağıtılan Türk kabileleri arasında milli, siyasi ve kültürel kimlik fikrini, ayrıca birlik beraberlik fikrini oluşturmaya çalışan fakir adam ve ideolog idi. Arap dilini temel alan İslam dünyasında Türkçe konuşan halkların, ayrıca kudretli ve kültürlü Karahanlılar devletinin hem de “Arap dili ile yarı abilen” Türk dili ve kültürünün mevcudiyetini tanıtmaya çalışan Kaşgarlı Mahmud kendi döneminin kâmil milliyetçisiydi. Bence, Kaşgarlı Mahmud’un sadece büyük ilmi eseri değil, milliyetçilik ruhu da bin yıldan sonraki günümüzde merkezi Avrasya’daki yeni siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel koşullar altındaki Türk halklarının bundan sonraki varlığı için ciddi bir ihtiyaçtır. Yoksa bugünkü Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve diğerlerinin onları anmalarına ve onun için heykel dikmelerine ne gerek vardı?

Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla yeni baskımsız Türk cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Bunlar kendi siyasi tarihini, kendi kültür tarihini yaratmada, ayrıca milliyetçilik ve vatanseverlik bilincini güçlendirmede Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, El Farabi, Ahmet Yesevi, Ali İzzir Nevai ve diğer pek çok orta çağ medeniyet temsilcilerini ve bu halkların hâkimiyet kurma ve ilerletmeye çalışmaları mücadelesi sürecindeki siyasi ve tarihi ahşiyetleri, yitileri ve halkın sevdiği zıtları milli ruhu güçlendirici sembol olarak ortaya koydular. Bir millet ve bir devlet ancak güçlü milli ruh ve vatanseverlik ruhu ile mevcut olabilir. Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud gibi büyük örnekler millet ruhu ve manevi direğine dönüş müdür.

Kaşgarlı Mahmud gibi büyük kültür adamları Uygur Türklerinin ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerindeki halkların milliyetçilik, vatanseverlik ve milli kimlik bilincinin oluşturulması

ve geli tirilmesinde zorunlu bir unsur olarak ortaya çıkmı , söz konusu halkların kültür tarihinden yerini almı lardır.

Ama umutla unu söylemek mümkündür ki, Orta Asya halkları kendilerinin etnik, siyasi ve kültür tarihini daha derin bir ekilde ö rendikçe kendileri ile di er Türk halkları arasındaki ba ların ve ortaklıkların çoklu unu daha derin idrak edecek, aslında ortak olan kültür tarihini parçalayarak kendilerine mal etmenin ehemmiyetsiz oldu unu kavrayacaklardır. Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler ve Uygurlar Ka garlı Mahmud'dan ne kadar çok gurur duyarlarsa, onunla ilgili ne kadar çok ara tırma yaparlarsa, onu ne kadar çok anlarsa sonuçta birbirlerine daha sıkı ba lanacaklardır.

Günümüzde Ka garlı Mahmud Uygur milli ruhuyla, milli kimlik ve milli varlık anlayı ıyla sınımsız ba lanmı durumdadır. Uygurlar Ka garlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib gibi örnekleri kendi milli gururu ve di er milletlerin kar ısında kendi milli de erinin güvencesi olarak görmektedirler. Uygurların 1949 yılından sonraki milliyetçilik hareketleri 1970'li yıllara kadar zayıflamı ise de, 1981 yılında Ka garlı Mahmud'un eserinin aydınlı a çıkmasıyla Uygurların kendi tarihinden gururlanma duygusu güçlenmi tir. Uzun süre kendi milli tarihini bilme fırsatından mahrum bırakılmı Uygur genç nesilleri atalarının tarihte Hun imparatorlu u, Göktürk imparatorlu u, Orhun Uygur Ka anlı ı, Karahanlılar Hanedanlı ı, Turfan dikutlu u gibi ba ımsız devletler kurup Merkezi Asya'da kendilerine özgü devletçilik gelene i olu turdu unu, ayrıca Ka garlı Mahmud, Yusuf Has Hacib gibi büyük âlimleri yeti tirdi ini ö rendi inde kendi milletinin mevcut hâline üzülmü gelece i için kaygılanma e ilimleri güçlendi.

20. yüzyılın 80'li ve 90'li yıllarında milliyetçi hareketler ba göstermeye ba layıp kendi milli menfaatlerini koruma sloganları ortaya çıktı. Uygurların çe itli bölgelerinde kendi bölgelerinden yeti en bölgesel nitelikli büyük ahsiyetleri olsa da, u anda Uygurlardaki bölgesel nitelikli kimlik anlayı ı zayıflayıp ortak ve bir bütün Uygur milli kimli i çoktan olu mu oldu undan Ka garlı Mahmud bugün Uygur bölgesinin her yerinde, her tabakasında ortak gurur kayna ı, ortak milli sembol hâline gelmi durumdadır. Uygur milliyetçili inin kültür milliyetçili ini aarak Uygur dili, kültürü, dini, sosyal ve siyasi haklarını kapsayan ba ımsız siyasi kimli i olu turma çabası gün geçtikçe güçlenmi ve uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmi tir.

Kısacası, Ka garlı Mahmud bin yıldan beri Uygur Türkleri ile beraber ya ayıp Uygur manevi dünyasında derin yer edinmi tir. Uygurların di er milletlerin hâkimiyetine maruz kalmalarından kaynaklanan siyasi özgürlük ihtiyacı artıkça, onların Ka garlı Mahmud gibi büyük medeniyet temsilcileri ve yi it kahramanlarından gurur duyma e ilimi daha da güçlendi. Onlar bu süreçte kendi örneklerinden gururlanmanın ve onları unutmamanın çe itli yollarını ve yöntemlerini ke fettiler.

Günümüzde Ka garlı Mamhud'u Uygurların kültür, maneviyat ve milliyetçilik ideolojisinden ayırmak ve onun yüksek mevkiini de i tirmek asla mümkün de ildir.

KAYNAKLAR

- ALMAS Tur un, **Uy urlar**, Ürümçi, 1989.
- _____, **Uy urlar**, Almatı, 1992.
- BAYTUR Enver, **incañdiki Milletlerniñ Qisqıçe Tarixi** (incañ'daki Milletlerin Kısaca Tarihi), Milletler Ne riyati, Pekin, 1991.
- BU RA Muhammed min, **erqiy Türkistan Tarixi** (Do u Türkistan Tarihi), stanbul, 1998, s. 399-470.
- DWYER Arienne, "The Xinjiang Conflict, Uyghur identity, Language Policy and Political Discourse", **Political Studies 15**, East-West Center, (2005), Washington, p. 73.
- ANDREW D. ve FORBES W., **Do u Turkistan Harp Beyleri**, Çev.: Enver Can, Do u Türkistan Vakfı Yayınları, stanbul, 1990.
- HAC Abduqadir, "1933-yilidin 1937-yili içe Qe qer, Xoten, Aqsularda bolup ötker veqeler" (1933 yılından 1937 yılı kadar Ka gar, Hoten ve Aksu'da Vuku Bulan Olaylar), **incang Tarix Materyalleri**, S: 17, (1986), s. 1-114.
- ISXAKOV Gegel, **Issledovaniya Po Uygurovedeniyu** (Uy ur unasliq Tetqiqati), Nash Mir, 2005, s. 84-86.
- M LL WARD James A. ve TURSUN Nabijan, "Political History and Strategies of Control, 1884-1978," in Frederick Starr, ed., *Xinjiang ; China's Muslim Borderland* . (M.E .Sharpe, 2004), p. 84-90.
- J ANG Yingliang, **Junggo Minzu Shi** (Çin'deki Milletlerin Tarihi), Pekin, 1990, s. 467.
- L U Zhixiao, **Uy ur Tarixi** (Uyghur Tarihi), C: 1, Pekin, 1988.
- L N Gan, **Tujue shi** (Türk Tarihi), Huhoto, 1989.
- QA GER Mehmud, **Türkiy Tillar Divani** (Divanü Lugati't-Türk), incañ Xelq Ne riyati, Ürümçi, 1981.
- Kratkaya istoriya Uygurov**, (Uy urlarniñ Qisqıche Tarixi), Almata, 1991.
- QURBAN Muhammed, " air Qutluq Haci evki", **Qe qer Edebiyati**, S: 3, (1980), s. 71-72.
- MOLLAWUDOF S. ve REYHANOF D., **Uy ur Edebiyati 9**, Mektep Ne riyati, Almata, 2005.
- MUHEMMED M N, Abdu ükür, **Uy ur Pelsepe Tarixi** (Uyghur Felsefe Tarihi), incañ Xelq Ne riyati, Ürümçi, 1998.
- MUG NOV, **Asiya Muziyidiki Uy urçe Qol Yazmilar** (Asya Müzesindeki Uyghurca El Yazmaları), Leningrad.
- MUT brahim ve OSMAN Mehmud, "Qa eriyiñiñ Yurti, Hayati ve Qebrisi" (Ka garlı Mahmud'un Yurdu, Hayati ve Mezarı), **Tarim**, S: 3, Ürümçi, 1984.
- OSMAN Gayretcan, **Uy ur Kilassik Edebiyati Qisqıçe Tarixi** (Uyghur Klassik Edebiyatının Kısaca Tarihi), Ürümçi, 1992.

- OSMAN Mirsultan, TÖMÜR Xemit ve APPAR Amine, “Qutatqu Bilikte padilengen Edebiy Til To risida” (Kutadgu Bilig’de fade Edilen Edebi Dil Üzerine), **incañ ctmaiy Penler Tetqiqati** (incang Sosyal Bilimler Ara tırmaları), S: 2-3, Ürümçi, 1995.
- POLAT Abdureup, **Qa eri unasliq Heqqide On kki Soal - Javab** (Ka garlı Mahmudbilimi Hakkında On ki Soru Cevap), <http://www.kashghari.com>.
- TURSUN Nabijan, **Voprosy Politicheskoy istorii Uygurov v Kitajskoj Istoriograofii** (Xitay Tarix unasliqida Uy urlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), C. 129, Moskva, 1998.
- _____, **The Formation of Uyghur Nationalism and Uyghur Identity Unpublished Paper for East-West Center**, Washington, 2004.
- WE Liangtao, **Halahen Wangcho Shigao** (Karahanlılar Tarihi Materyalleri), Ürümçi, 1986.
- Z YA Exmet, “Exmet Ziyai Xatiriliri” (Ahmet Ziyai Anıları), **incañ Tarix Materyalleri**, S: 28, incañ Xelq Ne riyati, Ürümçi, 1990.